

Ольга Коновалова

Доцент кафедри образотворчого мистецтва факультету образотворчого мистецтва і дизайну Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

e-mail: o.konovalova@kubg.edu.ua | orcid.org/0000-0002-1782-4757

Olga Konovalova

Associate Professor, Department of Fine Arts, Faculty of Fine Arts and Design, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Вероніка Зайцева

Доцент кафедри образотворчого мистецтва факультету образотворчого мистецтва і дизайну Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

e-mail: v.zaitseva@kubg.edu.ua | orcid.org/0000-0003-1160-1760

Veronika Zaitseva

Associate Professor, Department of Fine Arts, Faculty of Fine Arts and Design, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Дар'я Головченко

магістр образотворчого мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

e-mail: golovchenkodasha7@gmail.com | orcid.org/0009-0008-6556-3257

Darya Holovchenko

Master of Fine Arts, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

ФЕНТЕЗІ ДЖ. Р. Р. ТОЛКІНА ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ВІЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

FANTASY BY J. R. R. TOLKIEN AS A SOURCE OF DEVELOPMENT OF VISUAL ARTS

DOI: 10.31500/2309-7752.19.2023.310660 | УДК 74+76/766

Анотація. У дослідженні розглянуто творчість класика світової літератури Дж. Р. Р. Толкіна та вплив його ідей та образів на візуальне мистецтво. Англійський письменник створив власний універсум, наповнений фантастичними істотами, місцями та унікальними історіями, які визначили нові напрямки творчості митців ХХ — початку ХХІ століть. Висвітлено вплив національних епічних поем середньовічної Європи на формування світогляду майбутнього письменника. Підкреслено роль Толкіна у формуванні жанру епічного фентезі та його вплив на культуру. Проаналізовано, як твори письменника стали не лише літературним явищем, а й джерелом невичерпних інспірацій для митців різних видів сучасного мистецтва, зокрема художників-ілюстраторів, режисерів та дизайнерів.

Ключові слова: сучасне візуальне мистецтво, Дж. Р. Р. Толкін, жанр фентезі, книжкова ілюстрація, відеоігри.

Abstract. The study examines the work of the classic of world literature J. R. R. Tolkien and the influence of his ideas and images on visual arts. The English writer created his own universe, filled with fantastic creatures, places and unique stories, which defined new directions in the work of artists of the 20th and early 21st centuries. The article highlights the influence of national epic poems of medieval Europe on the development of the worldview of the writer. The authors emphasize the role of J. Tolkien in the establishment of the genre of epic fantasy and its influence on culture. The article analyzes how the works by Tolkien became not only a literary phenomenon, but also a source of inexhaustible inspiration for artists of various types of modern art, in particular, illustrators, directors and designers.

Keywords: modern visual arts, J. R. R. Tolkien, fantasy genre, book illustration, video games.

Постановка наукової проблеми. Вплив творів Джона Роналда Руела Толкіна на розвиток сучасної візуальної культури є надзвичайно вагомим. Його літературна спадщина внесла значний вклад у різноманітні галузі мистецтва, такі як література, кінематограф, відеоігри та графічне мистецтво. Письменник створив цілий універсум, який став платформою для народження нових персонажів, світів і значно вплинув на загальну популярність фентезі як жанру. Значущими елементами його творів є висока якість мови та сюжету, ретельно розроблені персонажі та фантастичні світи, а також майстерність письменника у передачі емоцій та особистого досвіду. Екранізації книг Толкіна, таких як трилогія «Володар перснів» (2001–2003) та «Гобіт» (2012) відомого режисера Пітера Джексона завоювали широку популярність серед глядачів і продемонстрували високий рівень майстерності сучасних режисерів та їхніх команд фахівців у виробництві візуальних ефектів. Ці екранізації відтворили цілісність та багатогранність художнього світу письменника.

Основна проблематика статті полягає в дослідженні взаємодії між літературним світом Дж. Р. Р. Толкіна та сферою візуального мистецтва, а також у визначенні впливу цієї взаємодії на розвиток культури загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Дж. Толкіна завжди викликає інтерес у науковців, включаючи літературознавців, лінгвістів і митців, що спонукає до проведення різноманітних досліджень. Наприклад, у своїй статті «Реконструкція образно-асоціативної площини концептуального простору *уявне* у творах Дж. Р. Р. Толкіна» Наталія Четова розглядає взаємозв'язок між образною і концептуальною структурами простору уявного в творах всесвітньовідомого літератора. Її аналіз ґрунтується на теорії концептуальної метафори, що дозволяє авторці досліджувати образи та символи у творах письменника з погляду їх концептуальної природи [5]. Віталій Харченко у дослідженні «Твори Дж. Р. Р. Толкіна — феномен сучасної культури» розглядає мотиви та символіку, які використовував письменник у своїх творах. Він також висвітлює вплив цих творів на літературу, кіно та інші сфери мистецтва, звертаючи увагу на глибинний зміст творів та їх актуальність у сучасному світі [4]. Український дослідник та культуролог Дмитро Кузьменко у статті «Християнський вимір творчості Дж. Р. Р. Толкіна: огляд досліджень» розглядає релігійні аспекти творчості письменника. Автор акцентує увагу на відображенні християнських ідей та цінностей

у творах «Володар перснів», «Гобіт» та «Сильмариліон» [1]. Українська дослідниця Ганна Пивовар проаналізувала еволюцію образу ельфів у мистецтві від часів Толкіна до сьогодення. У своїй статті «Образ ельфів у сучасному візуальному мистецтві» вона розглянула вплив цих міфологічних персонажів на сучасну культуру [2].

Мета статті — визначити вплив ідей Толкіна на сучасне візуальне мистецтво в умовах адаптації до нових вимог та реалій. Встановлена мета спонукає до вирішення таких **завдань**: стисло висвітлити життєвий та творчий шлях письменника, а також проаналізувати походження сюжетних ліній та образів у його творах.

Для досягнення мети застосовано комплекс **методів дослідження**: герменевтичний метод дозволив ґрунтовно інтерпретувати твори різних видів сучасного мистецтва; завдяки історико-культурному методу окреслено панораму творчості Дж. Толкіна в контексті зрушень ХХ століття; історико-порівняльний (компаративний) метод дозволив встановити схожість та відмінність досліджуваного матеріалу; кроскультурний аналіз використано задля вивчення впливу літератури на художні практики; завдяки іконологічному методу проаналізовано художні особливості творів сучасного візуального мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Джона Роналда Руела Толкіна вважають одним із засновників сучасного фентезі. Цей талановитий англійський письменник створив власну унікальну міфологію, яка визначила основи жанру фантастики. Твори Дж. Толкіна, який був також поетом, філологом та мовознавцем, вважають одними з найуспішніших та найпопулярніших у всій історії літератури. Світову славу письменник здобув завдяки своєму роману «Володар перснів». Його твори не лише стали бестселерами, а й основою для створення популярних фільмів та серіалів.

Дж. Р. Р. Толкін народився 1892 року в місті Блумфонтейн (Оранжева Республіка, Південна Африка) у родині Артура Руела Толкіна, службовця банку, та його дружини Мейбл Толкін. У трирічному віці Джон разом зі своєю матір'ю та молодшим братом вирушив у гості до своїх родичів в Англії. Через рік його батько помер, і сім'я залишилася в Британії. Мати Джона Толкіна стала його першою вчителькою, навчаючи його читанню, письму, малюванню та основам латини. Через чотири роки від цукрового діабету мати помирає, а дітей, які стали сиротами, взяв під свою опіку друг сім'ї, католицький священник.

У 1900 році Дж. Р. Р. Толкін починає навчання у Школі короля Едварда в Бірмінгемі, а в 1903–1904 роках отримав освіту в Школі святого Філіпа (див. Додатки, рис. 1.1; 1.2). Пізніше він продовжив своє навчання в Ексетер-коледжі Оксфордського університету, зосереджуючись на класичних мовах, і у 1915 році отримав диплом із відзнакою з англійської філології. Під час навчання в Школі короля Едварда Джон Толкін познайомився з Робом Гілсоном (Rob Gilson), Джефрі Смітом (Geoffrey Smith) та Кристофером Вайзменом (Christopher Wiseman). Разом вони створили неформальне об'єднання під назвою «Чайний клуб і Баровіанське товариство» (ЧКБТ). Назва виникла через те, що хлопці часто збиралися в бібліотеці школи або в магазині із латинізованою назвою «Бероуз», від якої і походить назва компанії. Навіть після завершення навчання друзі продовжували спілкування. Саме на зустрічах ЧКБТ Дж. Толкін вирішив зайнятися написанням поезії.

У липні 1916 року, невдовзі після весілля, Джона Толкіна призвали до армії на фронт Першої світової війни. Під враженням втрати друзів на полі бою письменник висловив свою ненависть до війни й розпочав писати, перебуваючи у лікарні. У 1937 році вийшов його фантастичний роман «Гобіт», який швидко здобув визнання. Після цього письменник протягом 15 років працював над епічним романом у жанрі фентезі «Володар перснів», який став культовим твором і вважається однією з найпопулярніших книжок ХХ століття. Екранізація цього роману у формі трьох фільмів отримала 17 премій «Оскар» і збрала мільярди доларів у всесвітньому прокаті.

Наприкінці свого життя письменник працював над збірником міфів і переказів про вигаданий світ Середзем'я, але не встиг його завершити — це виконав його син Кристофер. Джон Толкін помер у 1973 році, залишивши невмирущий слід у класиці літератури ХХ століття.

Перші творчі спроби Толкіна припадають на початок 1910-х років, коли він був членом «Чайного клубу і Баровіанського товариства». Вплив на майбутнього письменника мали викладачі англійської літератури в Школі короля Едварда, зокрема Джордж Бруертон (George Brewerton) та Р. В. Рейнолдз (R. W. Reynolds), які прагнули вкласти у своїх учнів любов до поезії. Також на його намір спробувати себе в поезії вплинула постановка п'єси Джеймса Барі (James Barrie) «Пітер Пен», яку він переглянув у квітні 1910 року, а також творчість католицького поета-містика Френсиса

Томпсона (Francis Thompson). Пізніше з усіх цих літературних вражень склалася колекція текстів, естетика яких стала основою для створення власного міфічного світу письменника.

Чимало сюжетних ліній та образів у творах Дж. Толкіна мають своє коріння в германо-скандинавській епічній літературі та англосаксонській поетичній традиції. Зокрема, слід відзначити вплив англосаксонського епосу «Беовульф», скандинавських Старшої (віршованої) та Молодшої (прозової) Едди, «Пісні про Нібелунгів», а також давньоісландських саг. Дж. Толкін визнавав вплив на власну творчість античної літератури (зокрема, Гомера і Софокла), карело-фінського епосу «Калевала», кельтської (валійської та шотландської) народної демонології та легенд.

Одне з найважливіших вражень, що мало сильний вплив на Толкіна, справила творчість активіста Руху мистецтв і ремесел (Arts and Crafts movement), видатного ерудита й талановитого митця Вільяма Мориса (William Morris). У своїх романах та поемах майбутній автор «Володаря перснів» віддзеркалював фантастичний, стилізований під раннє середньовіччя стиль Мориса. Також варто відзначити вплив на Дж. Толкіна знавця медієвістики, прихильника епічної традиції європейської Півночі Ерика Рюкера Едисона (Eric R. Eddison), чий роман «Хробак Уроборос» (*The Worm Ouroboros*) дотепер розглядається як один із видатних прикладів раннього епічного фентезі.

Чарівна казка «Дивовижний край снергів» (*Marvellous Land of Snergs*) від забутого письменника Едварда Вайк-Сміта (Edward Wyke-Smith) для Дж. Р. Р. Толкіна стала важливим джерелом натхнення при створенні образу гобітів. Едвін Муір (Edwin Muir) та інші літературні критики вбачали в творчості Толкіна вплив романів англійського автора пригод Генрі Райдера Гагарда (Henry Rider Haggard), зокрема «Вона: історія пригоди» (*She: A History of Adventure*), та історичних творів Семюела Разерфорда Крокета (Samuel Rutherford Crockett).

Варто згадати митців ХХ–ХХІ століть, які надихалися всесвітом Дж. Толкіна для створення своїх робіт. Утім, найперші ілюстрації до легендарних історій намалював сам письменник. Образотворче мистецтво було його важливим захопленням поряд з літературною творчістю. Філолог і письменник готував ілюстрації до своїх фентезійних книг про Середзем'я: факсимільні артефакти, «мальовничі» карти, каліграфію, а також замальовки та картини з натури.

За життя письменника деякі з його малюнків були включені до романів «Гобіт» та «Володар перснів», інші були використані на обкладинках різних видань цих книжок. Посмертно були опубліковані колекції його робіт, і науковці почали оцінювати його як художника та автора. Варто згадати львівське ювілейне видання «Гобіта» (Видавництво «Астролябія», 2022), яке містить ілюстрації автора автора (див. Додатки, рис. 1.3; 1.4).

Полін Бейнс (Pauline Baynes), талановита ілюстраторка, працювала над створенням малюнків та картин до понад 200 книжок, переважно у дитячому жанрі. Вона стала першою художницею, яка ілюструвала окремі, менш відомі твори Дж. Р. Р. Толкіна та «Хронік Нарнії» Клайва Стейплза Льюїса (Clive Staples Lewis). У 1969 році, чекаючи, коли Дж. Толкін завершить «Сильмариліон», видавці доручили Бейнс створити карту Середзем'я. Сам письменник подав їй кілька діаграм на папері різного масштабу, які він використовував під час написання «Володаря перснів». Крім того, він анотував копію карти, яку його син Кристофер створив для «Братерства персня» в 1954 році. За допомогою картографів з військового табору Бурдон в Гемпширі Бейнс створила детальну мапу, яку видавці випустили як плакат у 1970 році. Ця мапа була прикрашена колонтитулами з зображеннями персонажів Толкіна та віньєтками, що представляли місця подій роману.

Фінська письменниця, ілюстраторка і художниця Туве Янсон (Tove Jansson), відома своїми книжками про мумі-тролів, також займалася ілюструванням шведських і фінських перекладів «Гобіта» (див. Додатки, рис. 1.5; 1.6). У шведському виданні 1962 року особливо відзначався великий Голум, який вражав своїм гігантським виглядом у порівнянні з Більбо. Після того, як Дж. Толкін побачив ілюстрацію, він визнав, що в романі не зазначено невеликий зріст Голума. Таким чином, в друге видання книжки внесли правку, що Голум був «маленькою, слизькою істотою».

Між численними художниками, які внесли свій вклад у творчість Дж. Р. Р. Толкіна, відзначаються Джон Гов (John Howe), Алан Лі (Alan Lee) та Тед Несміт (Ted Nasmith) (див. Додатки, рис. 1.7; 1.8). Їх творчість є важливим елементом у спадщині письменника, а роботи визнані та широко відомі. Крім ілюстрацій до книжок, Гов і Лі зробили свій внесок як концептуальні художники у трилогію фільмів Пітера Джексона «Володар перснів».

Від 2000 року львівське видавництво «Астролябія» поставило собі за мету видати всього Дж. Р. Р. Толкіна українською мовою [3]. Ілюстрації використовувалися

як відомих зарубіжних художників Алана Лі, Теда Несміта, так і дизайнерів-графіків видавництва: Галини Гінайло, Юрія Крукевича, Володимира Стасенка (див. Додатки, рис. 1.9; 1.10; 1.11; 1.12). На цей час видано твори Толкіна з ілюстраціями українських художників, зокрема, «Володар перснів» у трьох книгах у 2004–2005 роках і в одній книзі — 2006 року. В оформленні дизайнери віртуозно поєднали стилізовані візерунки Вільяма Мориса з вибагливою пластикою скандинавського орнаменту й графемами рунічної абетки. «Сильмариліон» за редакції Кристофера Толкіна було видано у 2008 році. У 2014 вийшло друге допрацьоване видання, де в основу дизайну обкладинки було покладено малюнок Теда Несміта.

Творчий внесок письменника знайшов інтерпретацію і в сучасному медіапросторі — у відеоіграх, зокрема в першій грі «The Hobbit» (1982), яка виявилася доволі успішною. Локації в грі були ілюстровані зображеннями, що віддзеркалюють ілюстрації з книги. За період популярності карткових ігор у 2019 році випустили гру «The Lord of the Rings: Adventure Card Game — Definitive Edition», яку в 2020 році портували й на консолі. Хоча гра не є прямою адаптацією настільної версії, вона пропонує повноцінний сюжет, окремі квести та режим Пригод. Сучасних ігровізацій творинь Дж. Толкіна не так вже й багато, але завжди можна звернутися до класичних варіантів, наприклад, «The Lord of the Rings: The Battle for Middle-earth» (2004). Перша частина цієї гри переказує події фільмів Пітера Джексона і дозволяє гравцям взяти участь за темну сторону. Сиквел змінює підхід до деяких аспектів гри, таких як будівництво бази, й розповідає паралельну історію до подій Війни за Перстень.

Висновки. Творчість Дж. Р. Р. Толкіна відіграла ключову роль у становленні та розвитку жанру фентезі в літературі, а також суттєво вплинула на сучасну візуальну культуру. Його уявні світи та персонажі стали об'єктом дослідження та тлумачення для широкого кола фанатів та професіоналів, які пропонують власні версії та інтерпретації його творів. Крім того, екранізації його романів здобули надзвичайну популярність та успіх у кіноіндустрії, роблячи його твори доступнішими та широко відомими. Творчість Дж. Р. Р. Толкіна стала важливим джерелом натхнення для численних художників, таких як Алан Лі, Тед Несміт, Джон Гов, Туве Янсон, і внесла значний вклад у розвиток сучасної візуальної культури.

Література

1. Кузьменко Д. Християнський вимір творчості Дж. Р. Р. Толкіна: огляд досліджень // Релігійно-інформаційна служба України. Дата оновлення 09.11.2010. URL: https://risu.ua/dmitro-kuzmenko-hristiyanskiy-vimir-tvorchosti-dzh-r-r-tolkina-oglyad-doslidzhen_n42172 (дата звернення 26.04.2023).
2. Пивовар Г. Образ ельфів у сучасному візуальному мистецтві // Молодий вчений. 2018. № 12 (64). С. 371–374. DOI: 10.32839/2304-5809/2018-12-64-86
3. Твори Дж. Р. Р. Толкіна українською мовою // Видавництво Астролябія. Дата оновлення 07.04.2023. URL: https://astrolabium.com.ua/projects/vydavnytvo_astroljabija_postavylo_sobi_za_metu_vydaty_ukrajinskoju_movoju_vsi_tvory_dzhona_ronalda_ruela_tolkina/ (дата звернення 17.10.2023).
4. Харченко В. Є. Твори Д. Р. Р. Толкіна — феномен сучасної культури // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. 2009. Вип. XX. С. 370–372.
5. Четова Н. Реконструкція образно-асоціативної площини концептуального простору *уявне* у творах Дж. Р. Р. Толкіна // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія». 2015. Вип. 52. С. 284–288.

References

1. Kuzmenko, D. (2010, November 9). Khrystyianskyi vymir tvorchosti Dzh. R. R. Tolkina: ohlyad doslidzhen [The Christian Dimension of the Work of J. R. R. Tolkien: A Review]. *The Religious Information Service of Ukraine*. Retrieved from https://risu.ua/dmitro-kuzmenko-hristiyanskiy-vimir-tvorchosti-dzh-r-r-tolkina-oglyad-doslidzhen_n42172 [in Ukrainian].
2. Pyvovar, H. (2018). Obraz elfiv u suchasnomu vizualnomu mystetstvi [The Image of Elves in Modern Visual Arts]. *Young Scientist*, 12 (64), 371–374. DOI: 10.32839/2304-5809/2018-12-64-86 [in Ukrainian].
3. Tvory Dzh. R. R. Tolkina ukrayinskoju movoyu [J. R. R. Tolkien's Works in Ukrainian]. (2023, April 7). *Astrolabe Publishing*. Retrieved from https://astrolabium.com.ua/projects/vydavnytvo_astroljabija_postavylo_sobi_za_metu_vydaty_ukrajinskoju_movoju_vsi_tvory_dzhona_ronalda_ruela_tolkina/ [in Ukrainian].
4. Kharchenko, V. Y. (2009). Tvory D. R. R. Tolkina — fenomen suchasnoyi kultury [The Work of J. R. R. Tolkien as a Phenomenon of Modern Culture]. *Aktualni problemy slovyanskoyi filolohiyi. Seriya: Linhvistyka i literaturoznavstvo*, 20, 370–372 [in Ukrainian].
5. Chetova, N. (2015). Rekonstruktsiya obrazno-asotsiatyvnoyi ploshchyny kontseptualnoho prostoru *Uyavne* u tvorakh Dzh.

R. R. Tolkien [Reconstruction of the Imaginative and Associative Plane of the Conceptual Space of the Imaginary in the Work of J. R. R. Tolkien]. *Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University: Philology Series*, 52, 284–288 [in Ukrainian].

Додатки

1. Рис. 1.1. Джон Роналд Руел Толкін, 1920
2. Рис. 1.2. Джон Толкін під час навчання в Школі святого Філіпа, 1903–1904
3. Рис. 1.3.; 1.4. Ілюстрації Дж. Толкіна до ювілейного видання «Гобіта» з нагоди 35-ліття виходу в світ першого українського перекладу, 2022
4. Рис. 1.5; 1.6. Ілюстрації Туве Янсон до «Гобіта», 1962
5. Рис. 1.7. Ілюстрація Алана Лі до «Володаря перснів», 2000
6. Рис. 1.8. Ілюстрація Теда Несміта до збірки Дж. Толкіна «Сильмариліон»
7. Рис. 1.9. «Сильмариліон», видавництво «Астролябія»
8. Рис. 1.10. «Володар перстенів», видавництво «Астролябія», дизайн Володимира Стасенка
9. Рис. 1.11. Ілюстрації Теда Несміта до «Сильмариліона», 2014
10. Рис. 1.12. Ілюстрації Алана Лі до книжки «Берен і Лутієн», 2018

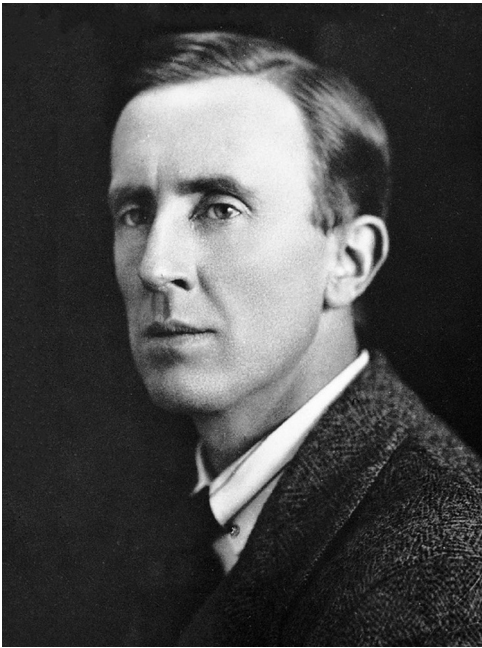

Рис. 1.1

Рис. 1.2

Рис. 1.6

Рис. 1.3

Рис. 1.7

Рис. 1.8

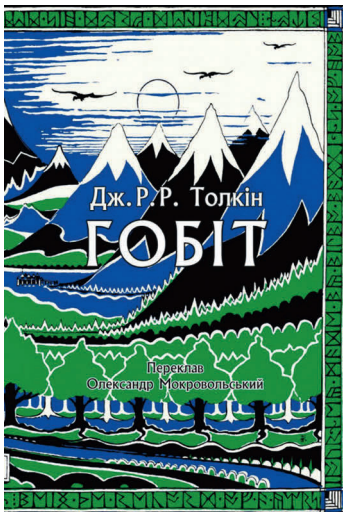

Рис. 1.4

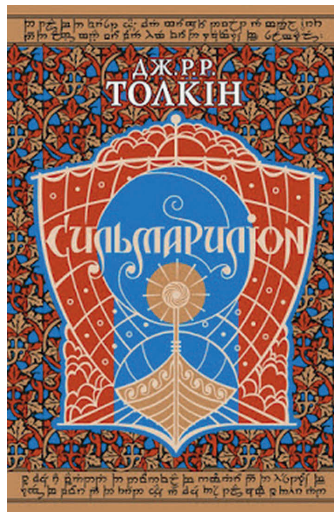

Рис. 1.9

Рис. 1.10

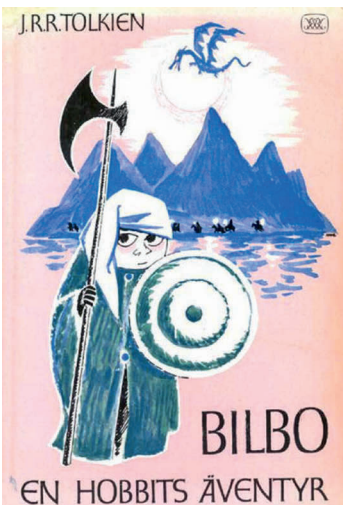

Рис. 1.1

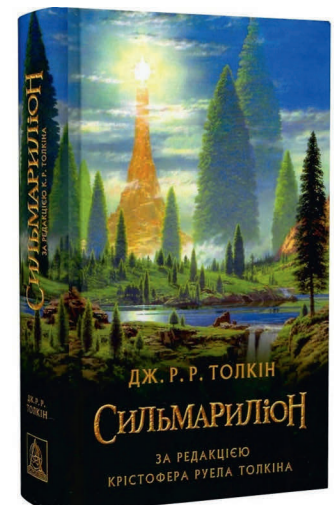

Рис. 1.11

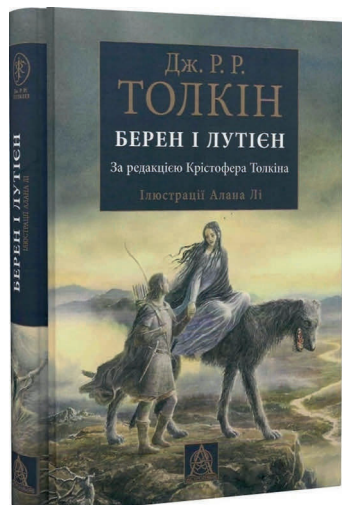

Рис. 1.12